

ΠΟΛΥ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ; ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Κίζος Θ., Καρατσώλης Ε., Κεχαγιά Α., Μπάρτζας Α., Μπελάλη Α., Παπαϊωάννου Σ.
Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Λόφος Πανεπιστημίου, Μυτιλήνη 81100, akizos@aegean.gr

Περίληψη

Η πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών είναι ένας στόχος της πολιτικής ανάπτυξης της υπαίθρου της ΕΕ και θεωρείται μέσο για την επίτευξη ολοκληρωμένης και βιώσιμης ανάπτυξης της υπαίθρου. Πρόσφατες προσπάθειες ορισμού των πολύ-λειτουργικών πρακτικών των αγροτικών νοικοκυριών της υπαίθρου (διαφορετικών από αυτές της «συμβατικής» γεωργίας) ανάλογα με τη χρήση των πόρων τους καταλήγουν σε τρεις διαστάσεις: εμπάθυνση, διεύρυνση και αναδιάταξη. Σε αυτή την εργασία, η έκταση των πολύ-λειτουργικών πρακτικών των αγροτικών νοικοκυριών της υπαίθρου εξετάζεται σε 4 περιοχές της Ελλάδας με διαφορετικά χαρακτηριστικά γεωργικής παραγωγής, με χρήση ευρημάτων από συνεντεύξεις με αρχηγούς αγροτικών εκμεταλλεύσεων για τις πρακτικές των νοικοκυριών τους. Τα ευρήματα δείχνουν ότι οι πρακτικές αναδιάταξης των πόρων του νοικοκυριού είναι αυτές που απαντώνται συχνότερα σε όλες τις περιοχές και φαίνεται να μην εξαρτώνται από το βαθμό «επαγγελματοποίησης» της αγροτικής παραγωγής στην περιοχή. Πρακτικές εμπάθυνσης και διεύρυνσης είναι σπανιότερες για δύο λόγους: (α) κάποιες από αυτές τις πρακτικές πραγματοποιούνται σε επίπεδο ανεξάρτητο από τη πλειοψηφία των παραγωγών στην Ελλάδα και (β) η ζήτηση φαίνεται να καθορίζει κάποιες από αυτές τις πρακτικές.

MULTI-FUNCTIONALITY? RESEARCH FINDINGS OF FARM HOUSEHOLDS' STRATEGIES IN GREEK AREAS

Kizos T., Karatsolis E., Kechagia A., Mpartzas A., Mpelali A., Papaioannou S.
University of the Aegean, Department of Geography, akizos@aegean.gr

Abstract

Multifunctionality of farm households is a goal of EU rural policy and considered as a tool for integrated and sustainable rural development. Recent approaches to define multifunctional practices of rural farm households (different from those of 'conventional' agriculture) according to the use of their resources result in three dimensions: deepening, broadening and regrouping. In this paper, the extend of the multifunctional practices of farm households in 4 rural areas of Greece with different characteristics of agricultural production is examined, with the use of data obtained from interviews with farmers regarding the practices of their households. The findings indicate that regrouping practices are encountered more often in all areas and are not connected with the degree of the "professionalisation" of agriculture in each area. Broadening and deepening practices are less common for two reasons: (a) some of these practices take place in a level independent from most Greek farmers and (b) demand appears to shape some of these practices.

Λέξεις κλειδιά: Ανάπτυξη της υπαίθρου, πολύ-λειτουργικότητα, αγροτικά κοινονυριά, Ελλάδα.

Key words: Rural development, multifunctionality, farm households, Greece.

1. Εισαγωγή: Πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών και ανάπτυξη της Υπαιθρου στην ΕΕ

Η πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών αποτελεί μια έννοια που έχει εισαχθεί σχετικά πρόσφατα στο λεξιλόγιο των επιστημών και των πολιτικών που ασχολούνται με την ύπαιθρο και την ανάπτυξη της. Γενικά, το «παραγωγικό» υπόδειγμα ανάπτυξη της υπαίθρου που κυριάρχησε στην Ευρώπη και στο Δυτικό κόσμο, επεφύλαξε στην ύπαιθρο το ρόλο της 'περιφέρειας' στους πολιτικούς, πληθυσμιακούς και κοινωνικούς 'πόλους' των αστικών κέντρων. Αν και το υπόδειγμα αυτό κυριαρχεί σήμερα σε πολλές περιοχές του κόσμου (Evans et al., 2002) σταδιακά, από τη δεκαετία του 1980 άρχισαν να αναδύονται διαφορετικά υποδείγματα ανάπτυξης της υπαίθρου: το «μετα-παραγωγικό» υπόδειγμα και το υπόδειγμα «ανάπτυξης της υπαίθρου» (Marsden, 2003). Στο «μετα-παραγωγικό» υπόδειγμα η αύξηση και εντατικοποίηση της παραγωγής στην ύπαιθρο αντικαταστάθηκε από την κατανάλωση, με τη βασική λειτουργία των αγροτικών περιοχών να είναι όχι η αγροτική παραγωγή, αλλά η ικανοποίηση αναγκών αναψυχής και κατανάλωσης αστικών πληθυσμών (Wilson, 2001). Το υπόδειγμα «ανάπτυξης της υπαίθρου» από την άλλη, επιδίωξε την κινητοποίηση τοπικών φυσικών, ανθρώπινων και πολιτισμικών πόρων (Murdoch, 2000). Το μοντέλο επιδιώχθηκε να ενσωματωθεί στην Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) της ΕΕ από τη δεκαετία του 1990, στην προσπάθεια αυτή να εξυπηρετήσει και να επιταχύνει μια σειρά από εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή ύπαιθρο (van der Ploeg et al., 2000; Marsden et al., 2001; Renting et al., 2003; Hadjimichalis, 2003):

(α) Την αναδιάρθρωση των εκμεταλλεύσεων και της αγροτικής παραγωγής με σκοπό να αντιμετωπιστούν νέα κόστη, με αποτέλεσμα πολλά αγροτικά νοικοκυριά να υποχρεωθούν να 'ανακαλύψουν' ή να υιοθετήσουν εναλλακτικές πηγές προσόδων.

(β) Το ότι η ύπαιθρος δεν αποτελεί πλέον μονοπώλιο της αγροτικής παραγωγής ή των αγροτών.

(γ) Την αύξηση της σημασίας του 'τοπικού' στη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικών, στην παραγωγή και στην κατανάλωση στην ύπαιθρο.

(δ) Τη μεταβολή της αγρο-διατροφικής αλυσίδας με δύο τάσεις: την τυποποίηση της παραγωγής από τη μια και την αυξανόμενη προτίμηση των καταναλωτών σε προϊόντα ποιότητας από την άλλη.

(ε) Τη δημιουργία νέων δικτύων μεταξύ διαφορετικών πρωταγωνιστών της υπαίθρου (αγροτών, επιχειρήσεων, καταναλωτών, πολιτών, διοίκησης).

Οι εξελίξεις αυτές αναφέρονται σε διαφορετικές κοινωνικές ή οικονομικές μονάδες, από αγροτικά νοικοκυριά σε ΜΜΕ της υπαίθρου, από παραγωγούς σε καταναλωτές, από άτομα σε δίκτυα. Πολλές αποτελούν διαφορετικές όψεις μιας διαδικασίας σε πολλά επίπεδα (van der Ploeg et al., 2000).

Ως πολυλειτουργικότητα (ΠΛ) των αγροτικών νοικοκυριών θεωρούνται οι διαφορετικές πρακτικές που υιοθετούν τα μέλη τους προκειμένου να ανταποκριθούν σε εξωτερικές προκλήσεις και σε εσωτερικές ανάγκες τους, οι οποίες πρακτικές αυξάνουν τις λειτουργίες των νοικοκυριών στην ύπαιθρο. Οι Van der Ploeg and Renting (2004) διακρίνουν τρεις διόδους αύξησης της πολυλειτουργικότητας των αγροτικών νοικοκυριών: τη 'διεύρυνση' (broadening), την 'εμβάθυνση' (deepening) και την 'αναδιάρθρωση' (regrounding) των «συμβατικών» αγροτικών παραγωγικών τους δραστηριοτήτων. Η διεύρυνση αφορά στη στην εισαγωγή νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων που όμως σχετίζονται με τις «συμβατικές» (πχ. αγροτουρισμός, διαχείριση τοπίου-φύσης, κτλ.). Η εμβάθυνση περιλαμβάνει τη διαφοροποίηση «συμβατικών» παραγωγικών δραστηριοτήτων (πχ. παραγωγή διαφοροποιημένων (βιολογικά, ιδιότυπα, κτλ.) ή μεταποιημένων προϊόντων, στην υιοθέτηση εναλλακτικών αλυσίδων διακίνησης, κτλ.). Η αναδιάρθρωση τέλος, αφορά στην κινητοποίηση των πόρων των νοικοκυριών εκτός εκμετάλλευσης ή αγροτικής δραστηριότητας (πολυαπασχόληση, νέες μορφές μείωσης κόστους).

Η πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών που χρησιμοποιείται εδώ, είναι διαφορετική από την αντίστοιχη της αγροτικής παραγωγής ή αυτή της υπαίθρου. Η πρώτη αφορά σε εξωτερικότητες (θετικές και αρνητικές) της αγροτικής παραγωγής (OECD, 2001) στο γενικό πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου, των διαπραγματεύσεων στον ΠΟΕ και πολιτικών ανάπτυξης σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες (Losch, 2004). Η δεύτερη, αυτή της υπαίθρου αναφέρεται σε αρκετές από τις εξελίξεις που έχουν ήδη αναφερθεί (κυρίως στη μείωση της σημασίας της αγροτικής παραγωγής στην υπαίθρο). Οι τρεις αυτές διαφορετικές χρήσεις της έννοιας συνδέονται, αλλά αναφέρονται σε διαφορετικές μονάδες ανάλυσης: η ΠΛ των αγροτικών νοικοκυριών σε νοικοκυριά, αυτή της αγροτικής παραγωγής σε παραγωγικές δραστηριότητες και αυτή της υπαίθρου σε περιοχές. Η σύνδεση τους είναι ένα 'Ευρωπαϊκό μοντέλο γεωργίας', σύμφωνα με το οποίο τα νοικοκυριά κατοικούν σε μια ζωντανή υπαίθρο, διατηρούν βιώσιμες εκμεταλλεύσεις με πολλές δραστηριότητες, παράγουν ποιοτικά προϊόντα και προστατεύουν τη φύση και τους φυσικούς πόρους (CEC, 1999). Οι διαφορετικές προσεγγίσεις έτσι συνδυάζονται και η ΠΛ μπορεί να οριστεί ως «η ικανότητα των αγροτικών νοικοκυριών και άλλων πρωταγωνιστών της υπαίθρου που εμπλέκονται με την αγροτική παραγωγή να αποκριθούν επαρκώς σε απαιτήσεις της κοινωνίας και των καταναλωτών με την παροχή ποικιλίας αγαθών, υπηρεσιών και λειτουργιών εκτός αγοράς» (Renting et al. 2005, p.11).

Στο πλαίσιο της ΠΛ, η πολυαπασχόληση είναι κεντρική, καθώς συνδέει πολλές από τις διαφορετικές επιλογές των νοικοκυριών από τις παραπάνω διόδους. Οι περισσότερες από τις επιλογές αυτές περιλαμβάνουν πολυαπασχόληση ενός τουλάχιστον μέλους του νοικοκυριού, στην εκμετάλλευση ή εκτός αυτής. Γενικά, η πολυαπασχόληση ορίζεται ως ο συνδυασμός της εργασίας στην οικογενειακή εκμετάλλευση με άλλες αγροτικές δραστηριότητες εκτός εκμετάλλευσης ή με δραστηριότητες εκτός γεωργίας (Gasson and Errington, 1993). Έτσι, ως πολυαπασχόληση στην εκμετάλλευση εννοούνται δραστηριότητες πέρα από τις «συμβατικές», όπως ο αγροτουρισμός, οι σύντομες αλυσίδες διακίνησης, κτλ., ενώ ως πολυαπασχόληση εκτός εκμετάλλευσης εννοούνται εργασίες εκτός αγροτικού τομέα ή σε άλλες εκμεταλλεύσεις. Τα παραδείγματα ερευνών για την ένταση και την έκταση του φαινομένου της πολυαπασχόλησης στην Ελλάδα (κυρίως Σαμαράς et al., 1995; Ζακοπούλου, 1999) και στην Ευρώπη (Jervell, 1999; Kinsella et al., 2000) δείχνουν ότι αυτή μεταβάλλεται ανάλογα με: (α) τα χαρακτηριστικά της οικονομίας της περιοχής (είδος δραστηριότητας, ύπαρξη θέσεων απασχόλησης), (β) το είδος των καλλιεργειών ή/και εκτροφών και (γ) τοπικές παραδόσεις απασχόλησης σε συγκεκριμένες εργασίες. Η χρήση του όρου αφορούσε αρχικά περισσότερο στον αρχηγό της εκμετάλλευσης, αλλά τελευταία και για τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού (Eikeland and Lie 1999), με μετατόπιση της έμφασης από την πολυαπασχόληση στις πολλές πηγές εισοδημάτων (pluri-income, Sofer 2001) ή στις στρατηγικές επιβίωσης του νοικοκυριού (Meert et al. 2005).

Στην εργασία αυτή, από 4 έρευνες για τις πρακτικές ΠΛ σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας και με βάση την παραπάνω τυπολογία, γίνεται μια προσπάθεια διερεύνησης της έκτασης των διαφόρων πρακτικών σε διαφορετικές συνθήκες αγροτικής παραγωγής. Οι μελέτες αυτές περίπτωσης επιχειρούν να αποδώσουν ορισμένες όψεις της πραγματικότητας της Ελληνικής υπαίθρου σήμερα και δε φιλοδοξούν να είναι 'αντιπροσωπευτικές', αν και ορισμένα από τα ευρήματα είναι κοινά σε αρκετές περιοχές.

2. Πολύ-λειτουργικότητα των αγροτικών νοικοκυριών στην Ελλάδα?

Τα επίσημα δεδομένα για την αγροτική παραγωγή και τα αγροτικά νοικοκυριά στην Ελλάδα δεν καλύπτουν τις περισσότερες από τις δραστηριότητες της ΠΛ. Μόνο για ορισμένες πρακτικές που η υιοθέτηση τους χρηματοδοτείται από μέτρα της ΚΑΠ κάποια δεδομένα είναι διαθέσιμα, όπως για την βιολογική γεωργία και τον αγροτουρισμό. Για τη βιολογική γεωργία (μια πρακτική 'εμβάθυνσης'), τα δεδομένα του Υπουργείου Γεωργίας για το 2003 δίνουν μέση τιμή 9,5 εκμεταλλεύσεις με βιολογικές εκτάσεις / 1000 εκμεταλλεύσεις, αλλά με πολύ μεγάλες χωρικές διαφοροποιήσεις, ανάλογα με το είδος των καλλιεργειών. Για τον αγροτουρισμό (μια πρακτική 'διεύρυνσης'), τα δεδομένα αφορούν μόνο τις εκμεταλλεύσεις που έχουν λάβει επιδότηση (με

τους Κανονισμούς 797/85, 2328/91, 950/97 και 1257/99) και δείχνουν ότι σε 20 Νομούς δεν υπάρχουν καθόλου αγροτουριστικές εκμεταλλεύσεις και ο συνολικός μέσος όρος είναι ιδιαίτερα χαμηλός (περίπου 1 / 1000 εκμεταλλεύσεις), με μικρότερες από τις αντίστοιχες των βιολογικών εκμεταλλεύσεων διαφοροποιήσεις. Για την πολυαπασχόληση (μια πρακτική 'αναδιάταξης') ο συνδυασμός των δεδομένων των απασχολούμενων στη γεωργία από την απογραφή του πληθυσμού του 2001 και του αριθμού των εκμεταλλεύσεων από την απογραφή γεωργίας - κτηνοτροφίας 2001 προσφέρει ένα δείκτη 'απασχολούμενοι σε γεωργία / εκμεταλλεύσεις' που δίνει ένα μέτρο εκτίμησης του 'επαγγελματισμού' των εκμεταλλεύσεων μιας περιοχής (πόσο δηλαδή η απασχόληση και τα εισοδήματα εξαρτώνται από τη γεωργία), καθώς όσο οι τιμές του δείκτη αυξάνονται, τόσο περισσότεροι 'επαγγελματίες' βρίσκονται στην περιοχή και άρα θεωρητικά και χαμηλότερη πολυαπασχόληση. Ο μέσος όρος των τιμών για τη χώρα είναι 72,5% (ελάχιστη τιμή 26,1% και μέγιστη 133,1%). Αν οι εργάτες (7% από τους απασχολούμενους στη γεωργία) και τα συμβοηθούντα μέλη αποκλειστούν, η τιμή μειώνεται στο 51,4%, που αποτελεί τη χαμηλότερη τιμή από το 1951 (77,3, το 1951, 69,4 το 1961, 66,4 το 1971 59,9 το 1981 και 53,6 το 1991, Μωυσίδης, 2001). Οι περιφερειακές διακυμάνσεις είναι πολύ σημαντικές και συσχετίζονται θετικά με δείκτες έντασης της αγροτικής παραγωγής (όπως το ποσοστό της ΧΓΓ που καταλαμβάνεται από αροτραίες καλλιέργειες και το ποσοστό νέων αγρωτών) και αντίστοιχα αρνητικά με δείκτες μικρότερης έντασης (όπως το ποσοστό αγρωτών άνω των 65 ετών).

2.1. Μελέτες Περίπτωσης: Μέθοδοι και Δεδομένα

Στην συγκεκριμένη εργασία, παρουσιάζονται ευρήματα από 4 περιοχές για τις πρακτικές ΠΛ αγροτικών νοικοκυριών. Οι περιοχές αυτές είναι Δήμοι από 4 Νομούς της χώρας (Εικόνα 1), με ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές όσον αφορά στη σύνθεση και διάρθρωση της αγροτικής παραγωγής τους, οι Δήμοι Νιγρίτας (Ν. Σερρών), Χαιρώνειας (Ν. Βοιωτίας), Μανταμάδου (Ν. Λέσβου) και Ξηροβουνίου (Ν. Άρτας).

Όσον αφορά στις ομοιότητες, σε όλους τους Δήμους η γεωργία και κτηνοτροφία είναι σημαντικές για εργασία και εισοδήματα, ενώ επίσης σε όλους ο πληθυσμός έχει μειωθεί την τελευταία δεκαετία (Πίνακας 1). Ταυτόχρονα όμως, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς το είδος των χρήσεων γης, με ετήσιες καλλιέργειες (βαμβάκι, κτηνοτροφικά) να κυριαρχούν στη Νιγρίτα και στη Χαιρώνεια, ενώ αντίθετα οι δενδρώνες και οι βοσκότοποι είναι σημαντικότεροι στο Μανταμάδο και στο Ξηροβούνι (Πίνακας 2). Οι διαφορές είναι επίσης σημαντικές αναφορικά με τη ηλικιακή σύνθεση των αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, καθώς στη Νιγρίτα οι αγρότες είναι νεότεροι σε σημαντικό ποσοστό, ενώ αντίθετα στους υπόλοιπους Δήμους τα ποσοστά των ηλικιωμένων αρχηγών είναι πολύ υψηλά (Πίνακας 1). Οι διαφορές αυτές είναι σημαντικές και στο εσωτερικό των Δήμων, με περιπτώσεις χωριών όπου σχεδόν όλοι οι αρχηγοί είναι ηλικιωμένοι (71% είναι > 65 ετών στο ΔΔ Σκουπάς του Δήμου Ξηροβουνίου). Οι διαφορές αυτές φαίνεται να υποδεικνύουν και διαφορές στις στρατηγικές των αγροτικών νοικοκυριών. Έτσι, οι τιμές του δείκτη 'απασχολούμενοι στον πρωτογενή / αρχηγοί' είναι σημαντικά υψηλότερες στη Νιγρίτα και μειώνονται στους άλλους Δήμους (με φθίνουσα σειρά Χαιρώνεια, Μανταμάδος και Ξηροβούνι, Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Οι Περιοχές έρευνας (Δήμοι και Δημοτικά Διαμερίσματα)

	Πραγματικός πληθυσμός 2001	Μεταβολή πληθυσμού 1991 - 2001 %	Σύνολο αρχηγών	Αρχηγοί > 65 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί < 40 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί / 100 κατοίκους	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα / Αρχηγοί %
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	10.964.020	6,9	816.534	31,0	15,7	7,4	591.666	72,5
ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ	200.916	4,5	22.775	20,5	19,4	11,3	23.722	104,2
ΔΗΜΟΣ ΝΙΓΡΙΤΗΣ	9.783	-8,3	1.504	18,8	24,8	15,4	1.282	85,2
Δ.Δ. Νιγρίτης	5.566	-10,0	711	23,5	16,6	12,8	508	71,4
Δ.Δ. Ανθής	625	2,6	81	1,3	25,9	13,0	87	107,4
Δ.Δ. Θερμών	574	7,7	61	18,0	16,4	10,6	67	109,8
Δ.Δ. Τερπνής	2.189	-5,5	516	15,3	38,6	23,6	479	92,8
Δ.Δ. Φλαμπούρου	829	-19,0	135	18,5	18,5	16,3	141	104,4
ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	131.085	-2,2	18.789	35,5	14,4	14,3	12.369	65,8
ΔΗΜΟΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ	2.218	-2,2	545	42,8	13,2	24,6	377	69,2
Δ.Δ. Χαιρωνείας	762	2,0	173	31,8	13,3	22,7	98	56,6
Δ.Δ. Αγίου Βλασίου	410	7,6	121	48,8	14,0	29,5	71	58,7
Δ.Δ. Ακοντίου	174	-7,0	40	52,5	5,0	23,0	24	60,0
Δ.Δ. Ανθοχωρίου	308	-5,8	70	42,9	21,4	22,7	72	102,9
Δ.Δ. Βασιλικών	69	-43,4	26	46,2	3,8	37,7	14	53,8
Δ.Δ. Θουρίου	259	8,8	55	47,3	9,1	21,2	43	78,2
Δ.Δ. Προσπηλίου	112	21,7	28	42,9	25,0	25,0	23	82,1
Δ.Δ. Προφήτου Ηλία	124	-28,3	32	56,3	6,3	25,8	32	100,0
ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ	109.118	3,9	18.120	35,7	15,8	16,6	10.074	55,6

Πίνακας 1. (συνέχεια) Οι Περιοχές έρευνας (Δήμοι και Δημοτικά Διαμερίσματα)

	Πραγματικός πληθυσμός 2001	Μεταβολή πληθυσμού 1991 - 2001 %	Σύνολο αρχηγών	Αρχηγοί > 65 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί < 40 ετών % αρχηγών	Αρχηγοί / 100 κατοίκους	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα	Απασχολούμενοι σε πρωτογενή τομέα / Αρχηγοί %
ΔΗΜΟΣ ΜΑΝΤΑΜΑΔΟΥ	3.210	-0,5	892	38,5	17,7	27,8	565	63,3
Δ.Δ. Μανταμάδου	1.452	2,4	364	33,0	20,6	25,1	218	59,9
Δ.Δ. Κάπης	654	-9,4	200	39,5	17,0	30,6	106	53,0
Δ.Δ. Κλειούς	592	2,1	165	52,1	10,3	27,9	103	62,4
Δ.Δ. Πελόπης	512	1,2	163	35,6	19,6	31,8	138	84,7
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	78.134	-0,7	14.627	39,2	8,7	18,7	7.809	53,4
ΔΗΜΟΣ ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ	4.083	-8,5	973	40,1	10,0	23,8	454	46,7
Δ.Δ. Αμμοτόπου	1.229	-0,9	255	23,5	20,4	20,7	215	84,3
Δ.Δ. Δαφνωτής	221	-8,3	71	69,0	0,0	32,1	6	8,5
Δ.Δ. Καμπής	1.012	4,9	250	23,6	11,6	24,7	100	40,0
Δ.Δ. Παντανάσσης	379	-26,6	111	36,0	7,2	29,3	49	44,1
Δ.Δ. Πιστιανών	325	-26,6	81	53,1	4,9	24,9	31	38,3
Δ.Δ. Ροδαυγής	557	-13,1	146	66,4	2,7	26,2	28	19,2
Δ.Δ. Σκούπας	201	-31,4	59	71,2	0,0	29,4	8	13,6
Δ.Δ. Φανερωμένης	159	30,3	0	0,0	0,0	0,0	17	

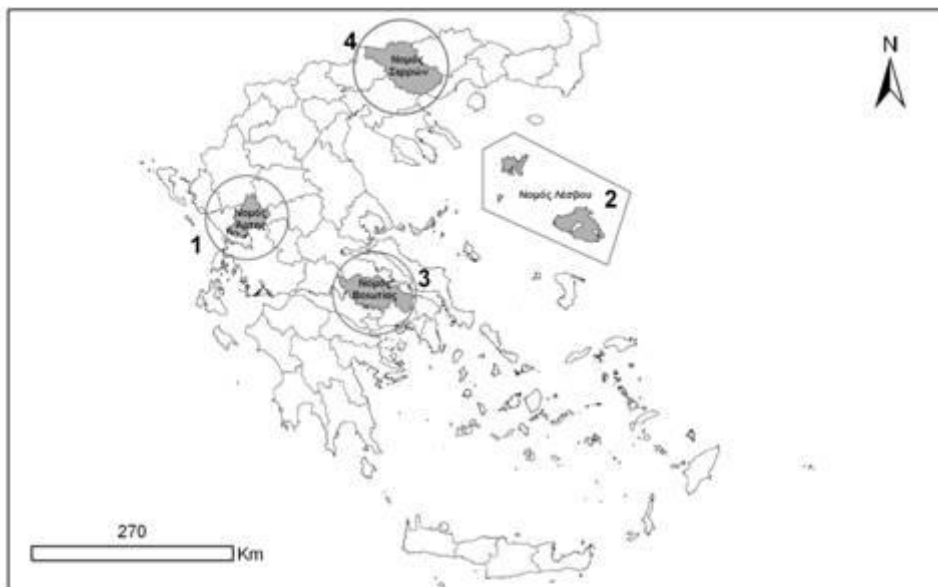
Πηγή: Απογραφή Γεωργίας -Κτηνοτροφίας 2001 και Απογραφές πληθυσμού 1991 2001, επεξεργασία των συγγραφέων.

Πίνακας 2. Επιλεγμένοι δείκτες αγροτικής παραγωγής για τις περιοχές έρευνας

	Εκμεταλλεύσεις με ΧΓΓ	ΧΓΓ	Μέση έκταση	Ετήσιες % ΧΓΓ	Δενδρώμενες % ΧΓΓ	Αμπέλια % ΧΓΓ	Βοσκότοποι % ΧΓΓ
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	811.318	35.831.853	44,2	52,2	25,2	2,7	16,9
ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ	22.535	1.451.002	64,4	91,6	3,2	0,3	4,3
ΔΗΜΟΣ ΝΙΓΡΙΤΗΣ	1.490	69.089	46,4	92,3	6,2	0,9	0,0
ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	18.626	976.677	52,4	75,0	19,2	3,2	1,4
ΔΗΜΟΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ	541	33.896	62,7	86,9	7,8	0,3	4,4
ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ	18.127	1.197.525	66,1	14,5	34,5	0,7	49,8
ΔΗΜΟΣ ΜΑΝΤΑΜΑΔΟΥ	891	68.493	76,9	0,2	32,5	0,0	67,1
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	14.612	265.131	18,1	33,8	40,2	0,5	19,8
ΔΗΜΟΣ ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ	970	14.842	15,3	53,5	17,4	1,8	24,9

Πηγή: Απογραφή Γεωργίας –Κτηνοτροφίας 2001 και Απογραφές πληθυσμού 1991 2001, επεξεργασία των συγγραφέων

Τα δεδομένα που παρουσιάζονται προέρχονται (α) από τις Απογραφές γεωργίας – κτηνοτροφίας και πληθυσμού της ΕΣΥΕ του 2001 και του 1991 και (β) από έρευνες με χρήση δομημένων ερωτηματολογίων σε κατόχους αγροτικών εκμεταλλεύσεων στα Δημοτικά Διαμερίσματα (Δ.Δ) των 4 Δήμων. Ο αριθμός των ερωτηματολογίων σε κάθε Δ.Δ. προέρχεται από το συνολικό αριθμό εκμεταλλεύσεων από την Απογραφή του 2001 με τυχαία επιλογή του δείγματος σε κάθε Δ.Δ. και συνολικό αριθμό ερωτηματολογίων διαφορετικό σε κάθε έρευνα: 55 νοικοκυριά στο Δήμο Νιγρίτας (2005), 50 στο Δήμο Χαϊρώνειας (2005), 60 στο Δήμο Μανταμάδου (2005) και 80 στον Δήμο Ξηροβουνίου (2004) για τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την εκμετάλλευση και τις πρακτικές διαχείρισης της, τα μέλη του νοικοκυριού, την απασχόληση στην εκμετάλλευση και εκτός αυτής όλων των μελών και τα εισοδήματά τους. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε έρευνα και στα αρχεία της Διεύθυνσης Αγροτικής Ανάπτυξης του Ν. Λέσβου για τη συλλογή δεδομένων για μέτρα της ΚΑΠ (Σχέδια Βελτίωσης (ΣΒ), Βιολογική Γεωργία και Αγροτουρισμό) με σκοπό τη διερεύνηση της σύνδεσής τους με πρακτικές των νοικοκυριών. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο στάδια: (α) τη συλλογή δεδομένων για το πλήθος και τα χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων που συμμετείχαν σε τέτοιες δράσεις από τα αρχεία της Διεύθυνσης Αγροτικής Ανάπτυξης και (β) τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων για πρακτικές ΠΛ από το δείγμα της πρώτης φάσης. Έτσι, με χρήση συστηματικής δειγματοληψίας (1 καταγραφή κάθε 3 περιπτώσεις), καταγράφηκαν 395 ΣΒ (από τα 1975) και 27 ΣΒ Αγροτουρισμού (από τα 135) και δεδομένα εφαρμογής βιολογικής γεωργίας – κτηνοτροφίας για τα έτη 2002, 2004 και 2005. Τέλος, ξανά με συστηματική δειγματοληψία (1 ερωτηματολόγιο ανά 10 ΣΒ) έγινε έρευνα με ερωτηματολόγια σε γεωργούς που έχουν πραγματοποιήσει ΣΒ και περιλαμβάνονται στο δείγμα του 1ου σταδίου, με συνολικά 40 ερωτηματολόγια (2005).

1. Δήμος Ξηροβουνίου

2. Δήμος Μανταμάδου

3. Δήμος Χαιρώνειας

4. Δήμος Νιγρίτας

2.2. Ευρήματα

Αρχικά, παρουσιάζεται μια σύνοψη των ευρημάτων για κάθε Δήμο και στη συνέχεια συγκρίνονται τα ευρήματα συνολικά.

1. Λέσβος: Δήμος Μανταμάδου: Η Λέσβος είναι το τρίτο σε μέγεθος ελληνικό νησί μετά την Κρήτη και την Εύβοια (1.632,8 km²), με πρωτεύουσα τη Μυτιλήνη. Η αγροτική παραγωγή είναι σημαντική, με κύριες δραστηριότητες την ελαιοκομία και την αιγοπροβατοτροφία. Ο Δήμος Μανταμάδου είναι ένας ημιορεινός Δήμος που αποτελείται από 4 Δημοτικά Διαμερίσματα, χαρακτηρίζεται ως ΛΕΠ, έχει έντονη κτηνοτροφία και το ποσοστό των απασχολούμενων στην αγροτική παραγωγή φτάνει το 30% των απασχολούμενων. Οι εκμεταλλεύσεις στο δείγμα έχουν όλες ελαιώνες, το 83% έχει και βοσκότοπους και μόνο 25% δηλώνει και άλλη χρήση γης (θερμοκήπιο, αμπελώνες κ.ά.). Τα αγροτικά νοικοκυριά έχουν κατά μέσο όρο 3,5 άτομα, με μέσο όρο ηλικίας του αρχηγού τα 53 έτη. Όλα τα νοικοκυριά είναι ενεργά στη γεωργία, συνήθως το ζευγάρι, αλλά στα μισά νοικοκυριά και ένα από τα παιδιά. Όσον αφορά σε πρακτικές ΠΛ των νοικοκυριών, αυτές αφορούν κυρίως σε δραστηριότητες εκτός γεωργίας, κυρίως για τον/την αρχηγό, με έμφαση σε παροχή υπηρεσιών και στα παιδιά ως ιδιωτικοί ή δημόσιοι υπάλληλοι κυρίως, ενώ περίπου 20% των αρχηγών είναι και συνταξιούχοι. Συνολικά, το 41,6% των νοικοκυριών δηλώνει απασχόληση τουλάχιστον ενός μέλους σε υπηρεσίες, το 13,3% σε υπηρεσίες και εισόδημα από συντάξεις και το 8,3% σε κατασκευές, ενώ μόνο το 10% των νοικοκυριών έχει δηλώσει μόνο γεωργικά εισοδήματα. Για τις υπόλοιπες πρακτικές ΠΛ, αυτές αφορούν κυρίως τη βιολογική καλλιέργεια σε ποσοστό 20%, ενώ καταγράφηκε και μια περίπτωση μικρής αγροβιοτεχνίας, με παραγωγή τυριού από το γάλα των ζώων της εκμετάλλευσης και άλλων εκμεταλλεύσεων. Τα εισοδήματα που έχουν δηλωθεί είναι σε γενικές γραμμές χαμηλά, ιδιαίτερα τα γεωργικά, με αποτέλεσμα οι δραστηριότητες εκτός γεωργίας να αντιπροσωπεύουν σημαντικό μέρος του οικογενειακού εισοδήματος, ιδιαίτερα η παροχή υπηρεσιών (για οικογενειακό εισόδημα και εισόδημα από υπηρεσίες Spearman's $\rho = 0,726$, $p = 0,000$). Τα υψηλότερα εισοδήματα δηλώθηκαν από νοικοκυριά 4 και 5 μελών μέσης ηλικίας (Spearman's $r = 0,324$, $p = 0,011$ για αριθμό μελών του νοικοκυριού και εισοδήματος από γεωργία), με δραστηριότητες περισσότερων του ενός μελών εκτός γεωργίας. Τα χαμηλότερα εισοδήματα δηλώνονται από νοικοκυριά 2 μελών. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ των 4 Δ.Δ.

2. Σέρρες: Δήμος Νιγρίτας: Ο Δήμος Νιγρίτας ανήκει στον Νομό Σερρών με πληθυσμό 9.783 κατοίκους και 5 Δ.Δ. δημοτικά διαμερίσματα. Είναι ένας κατ' εξοχήν αγροτικός Δήμος με το 40% των απασχολούμενων να δηλώνουν γεωργοί, ενώ σε πολλά Δ.Δ. ξεπερνά το 50%. Τα αγροτικά νοικοκυριά έχουν 3,5 μέλη κατά μέσο όρο, με πολύ μικρές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ.. Οι εκμεταλλεύσεις είναι μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, κυριαρχούν οι αροτραίες καλλιέργειες, ενώ στο ζωικό κεφάλαιο καταγράφηκαν αιγοπρόβατα και βοοειδή. Όλα τα νοικοκυριά διατηρούν ενεργές εκμεταλλεύσεις, με πολύ σημαντική απασχόληση στην εκμετάλλευση εκτός του ζευγαριού και 1 ή 2 ακόμη μελών για τις μισές περίπου περιπτώσεις, βρέθηκαν όμως και λίγα νοικοκυριά με μόνιμες απασχολήσεις εκτός γεωργίας και «ερασιτεχνική» ενασχόληση με μικρές εκμεταλλεύσεις. Όσον αφορά στις απασχολήσεις εκτός γεωργίας, αυτές αφορούν κυρίως τη/το σύζυγο και τα παιδιά της οικογένειας, με έμφαση στην απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα και έπειτα στο δημόσιο. Για τις πρακτικές ΠΛ, εκτός πολυαπασχόλησης, οι πιο διαδεδομένες είναι η απ' ευθείας πώληση προϊόντων (που αφορά ζωικά (κρέας, αυγά, γάλα) και φυτικά προϊόντα και πώληση σε καταστήματα ή σε καταναλωτές για το 51% των νοικοκυριών), η βιολογική καλλιέργεια (24% του συνόλου), και δύο περιπτώσεις αγροβιοτεχνίας (τυρί). Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και «ερασιτεχνικές» εκμεταλλεύσεις διατηρούν βιολογικές καλλιέργειες για λόγους ποιότητας των προϊόντων και υψηλότερης τιμής. Σχεδόν τα μισά νοικοκυριά δηλώνουν εισόδημα από συντάξεις, ενώ συνολικά 85% των νοικοκυριών δηλώνει τουλάχιστον μια πηγή εισοδήματος (μαζί με συντάξεις). Τα εισοδήματα που δηλώθηκαν είναι μέσα προς υψηλά (45% δήλωσαν εισόδημα υψηλότερο των 20.000 €), χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ. Τα μικρότερα εισοδήματα έχουν δηλωθεί από νοικοκυριά με 2 μέλη, αν και δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ αριθμού μελών και εισοδηματικής κατηγορίας.

3. Βοιωτία: Δήμος Χαιρώνειας: Ο Δήμος Χαιρώνειας ανήκει στο Νομό Βοιωτίας και αποτελείται από 8 Δ.Δ., με σημαντική εξάρτηση από την αγροτική παραγωγή για απασχόληση. Τα αγροτικά νοικοκυριά έχουν κατά μέσο όρο 3,8 μέλη, με μικρές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ. και η αύξηση του αριθμού των μελών συσχετίζεται με την αύξηση των στρεμμάτων βαμβακιού. Οι εκμεταλλεύσεις είναι γενικά μεγάλες σε μέγεθος με κυριαρχία αροτραίων καλλιεργειών και η κτηνοτροφία είναι περιορισμένη. Όλα τα νοικοκυριά διατηρούν ενεργές εκμεταλλεύσεις, με πολύ σημαντική απασχόληση στην εκμετάλλευση εκτός του ζευγαριού και 1 ή 2 ακόμη μελών για περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις. Όσον αφορά στις απασχολήσεις εκτός γεωργίας, αυτές αφορούν κυρίως τη/το σύζυγο και σε μικρότερο βαθμό τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού, με έμφαση στην απασχόληση στο δημόσιο και έπειτα στον ιδιωτικό τομέα. Περισσότερα από τα μισά νοικοκυριά δηλώνουν εισόδημα από συντάξεις, ενώ συνολικά 74% των νοικοκυριών δηλώνει τουλάχιστον μια πηγή εισοδήματος εκτός γεωργίας (μαζί με συντάξεις). Τα εισοδήματα που δηλώθηκαν είναι μέσα προς υψηλά (56% δήλωσαν εισόδημα υψηλότερο των 20.000 €), χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις στα Δ.Δ., αλλά και με υψηλά γεωργικά εισοδήματα (40% δήλωσαν γεωργικό εισόδημα υψηλότερο των 20.000 €). Τα μικρότερα εισοδήματα έχουν δηλωθεί από νοικοκυριά με 2 μέλη, ενώ το γεωργικό εισόδημα αυξάνεται με τους μήνες ενασχόλησης με τη γεωργία του αρχηγού. Όσον αφορά σε πρακτικές ΠΛ, εκτός πολυαπασχόλησης, οι πιο διαδεδομένες είναι η απ' ευθείας πώληση προϊόντων (που αφορά πώληση σε λαϊκές αγορές για το 4% των νοικοκυριών) και η παραγωγή ιδιότυπων προϊόντων (οίνου, 6% του συνόλου σε συνδυασμό με αγροβιοτεχνία στις 2 από τις 3 περιπτώσεις). Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι δεν παρατηρούνται πολύ σημαντικές διαφορές μεταξύ των 4 Δ.Δ.

4. Άρτα: Δήμος Ξηροβουνίου: Ο Δήμος Ξηροβουνίου είναι χαρακτηρισμένος ως ΛΕΠ και περιλαμβάνει 8 οικισμούς (Πίνακας 1), 5 από τους οποίους είναι ορεινοί. Ο πληθυσμός μειώνεται, ιδιαίτερα στους ορεινούς οικισμούς και εμφανίζεται γηρασμένος (25,5% του συνόλου είναι άνω των 65 ετών, με τον εθνικό μέσο όρο στο 16,7%). Οι απασχολούμενοι στη γεωργία φτάνουν το 41% του συνόλου των απασχολούμενων. Οι εκμεταλλεύσεις είναι μικρές με αροτραίες καλλιέργειες στα πεδινά και δενδρώνες μαζί με βοσκότοπους για πρόβατα στα ορεινά. Όλα τα νοικοκυριά στο δείγμα ασχολούνται ενεργά με τη γεωργία και αν και μόνο 15% των αρχηγών δηλώνουν απασχόληση εκτός γεωργίας, 60% των νοικοκυριών δηλώνουν εισοδήματα εκτός της εκμετάλλευσης (μαζί με συντάξεις). Παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ νοικοκυριών σε ορεινούς και πεδινούς οικισμούς: στους ορεινούς οικισμούς κυριαρχούν μικρότερα νοικοκυριά (2,4 μέλη κατά μέσο όρο), ηλικιωμένα, με περιορισμένα εισοδήματα και απασχόληση εκτός γεωργίας (32%, κυρίως συντάξεις) και χαμηλά εισοδήματα. Αντίθετα, στους πεδινούς οικισμούς, τα νοικοκυριά έχουν μεγαλύτερο μέγεθος (3,9 μέλη κατά μέσο όρο), είναι μέσης ηλικίας και το σύνολο σχεδόν δηλώνει εξωγεωργικά εισοδήματα (85%), με αποτέλεσμα υψηλότερα γενικά εισοδήματα και πολύπλοκες οικογενειακές στρατηγικές, καθώς σε αυτούς τους οικισμούς περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης εκτός γεωργίας είναι διαθέσιμες. Η πολυπλοκότητα αυτή δεν αφορά τις λοιπές πρακτικές ΠΛ εκτός της αναδιάταξης, καθώς τα νοικοκυριά είναι προσανατολισμένα προς την παροχή υπηρεσιών εκτός γεωργίας (1 στα 2 νοικοκυριά έχει μέλος που απασχολείται στο δημόσιο και 1 στα 4 στην παροχή υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα). Παρά τη μικρή κλίμακα πάντως, οι διαφορές στο εσωτερικό του Δήμου είναι σημαντικές.

5. Σύνθεση των Ευρημάτων: Σχετικά με την ηλικιακή σύνθεση των νοικοκυριών στο δείγμα, είναι αξιοσημείωτο ότι οι μέσοι όροι των ηλικιών τους παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες στις διαφορετικές περιοχές. Έτσι, οι μέσοι όροι για τους αρχηγούς κυμαίνονται από 53 ως 55 έτη, για συζύγους από 48 ως 51 έτη, για τους γονείς από 71 ως 77 και 57 ως 70 έτη και για τα παιδιά από 23 ως 24 έτη για το 1ο, από 20 ως 23 για το 2ο, 16 με 31 για το 3ο, 20 με 29 για το 4ο και 19 με 28 για το 5ο. Οι ομοιότητες αυτές κρύβουν σημαντική ετερογένεια, δείχνουν όμως και μια σύγκλιση των επιμέρους ευρημάτων, παρά τις πολύ σημαντικές διαφορές που αυτές παρουσιάζουν, αλλά και παρά τις πολύ μεγάλες διαφορές των νοικοκυριών μεταξύ τους σε πρακτικές και εισοδήματα.

Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στις 4 περιοχές είναι ετερογενείς στη σύνθεση των καλλιεργειών-εκτροφών, στις εκτάσεις και στον πολυτεμαχισμό. Η μοναδική καλλιέργεια σε

όλες τις περιοχές είναι η ελαιοκαλλιέργεια, με μεγάλες όμως εκμεταλλεύσεις μόνο στο Μανταμάδο (49,2 στρ./εκμ., στις άλλες περιοχές από 3,3 ως 9 στρ./εκμ.). Κτηνοτροφικά φυτά, σιτηρά και καπνός απαντώνται σε όλες τις περιοχές εκτός από το Μανταμάδο, με σημαντική παρουσία σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια (οι εκτάσεις των κτηνοτροφικών ξεπερνούν τα 190 στρ./εκμ. στη Νιγρίτα), όπου αναφέρθηκε και καλλιέργεια βαμβακιού (61,6 και 112 στρ./εκμ. σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια αντίστοιχα) και κηπευτικών (32,8 και 55,8 στρ./εκμ. σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια αντίστοιχα). Οι βοσκότοποι αντίθετα είναι σημαντικοί μόνο στο Μανταμάδο (με 123,8 στρ./εκμ.). Αναφέρθηκαν τέλος και άλλοι δενδρώνες (κερασιές, μηλιές, κτλ.) σε περιορισμένη έκταση σε Χαιρώνεια και Ξηροβούνι και αμπελώνες σε Νιγρίτα και Χαιρώνεια. Συνολικά, η μέση έκταση είναι υψηλή, με εξαίρεση το Ξηροβούνι (21,9 στρ./εκμ., ενώ είναι 141,8 στρ./εκμ. στη Χαιρώνεια, 139,1 στρ./εκμ. στο Μανταμάδο και 121,8 στρ./εκμ. στη Νιγρίτα). Όμως στην περίπτωση του Μανταμάδου ο υψηλός μέσος όρος οφείλεται σε παρουσία εκτεταμένων άγονων βοσκότοπων και έτσι εμφανίζεται και σχετικά χαμηλός αριθμός τεμαχίων ανά εκμετάλλευση με 6,5, ενώ στη Χαιρώνεια και στη Νιγρίτα με πολλές διαφορετικές καλλιέργειες ο μέσος όρος τεμαχίων είναι 9,6 και 8 τεμάχια /εκμ. αντίστοιχα. Η κτηνοτροφία είναι πολύ σημαντική στο Μανταμάδο με αιγοπρόβατα (124 πρόβατα και 10 αίγες /εκμ.) και βοοειδή (18 ζώα/εκμ.), ενώ στη Νιγρίτα η βοοτροφία είναι περιορισμένη σε έκταση αλλά εντατική (92 ζώα/εκμ για 7 εκμεταλλεύσεις). Στο Ξηροβούνι η κτηνοτροφία αφορά αιγοπρόβατα μόνο και είναι περιορισμένη, ενώ στη Χαιρώνεια δεν εμφανίστηκε καθόλου στο δείγμα. Οι διαφορές μεταξύ των περιοχών είναι ξεκάθαρες, με πολύ περισσότερο «επαγγελματική» με βάση τις καλλιέργειες και τις εκτάσεις γεωργία στη Χαιρώνεια και στη Νιγρίτα και λιγότερο στο Μανταμάδο και στο Ξηροβούνι.

Όσον αφορά στις πρακτικές ΠΛ, τα ευρήματα δείχνουν ότι, με εξαίρεση την εξωγεωργική απασχόληση, οι υπόλοιπες πρακτικές που συζητήθηκαν παραπάνω είναι μάλλον περιορισμένες, με περισσότερες αναφορές στη βιολογική γεωργία (πρακτική `εμβάθυνσης`) και έπειτα στην απ' ευθείας πώληση προϊόντων (πρακτική `διεύρυνσης`). Αντίθετα, η απασχόληση εκτός γεωργίας (πρακτική `αναδιάταξης`) και η απόκτηση εισοδημάτων εκτός γεωργίας αφορά στη πλειοψηφία των νοικοκυριών, καθώς μόνο 24% των νοικοκυριών συνολικά δε διαθέτουν μια πηγή εισοδήματος εκτός γεωργίας (Πίνακας 3). Το ποσοστό αυτό είναι πολύ μεγάλο, ιδιαίτερα αν ληφθούν υπόψη οι διαφορές στη σύνθεση των εκμεταλλεύσεων στις 4 περιοχές. Τα εισοδήματα αυτά αφορά τις περισσότερες φορές στον/στην αρχηγό της εκμετάλλευσης (52% των αρχηγών έχουν εισόδημα εκτός γεωργίας), αλλά πολύ σημαντικό ποσοστό και των υπόλοιπων μελών (34% των συζύγων, 40% του πρώτου παιδιού και 28% του δεύτερου). Όσον αφορά στο οικογενειακό εισόδημα, η σύγκριση των εισοδηματικών κλάσεων ανά περιοχή και λαμβάνοντας υπόψη την εξάρτηση από γεωργικά εισοδήματα (Πίνακας 3), δείχνει ότι η αύξηση της εξάρτησης από αυτά συνδέεται με χαμηλότερα οικογενειακά εισοδήματα (η σχέση μεταξύ περιοχής και εισοδηματικής κλάσης είναι στατιστικά σημαντική, Pearson Chi-Square = 175,1, p = 0,000).

Πίνακας 3. Νοικοκυριά με οικογενειακό εισόδημα μόνο από γεωργία και διάκριση του οικογενειακού εισοδήματος σε κλάσεις ανά περιοχή.

	Νοικοκυριά με οικογενειακό εισόδημα μόνο από γεωργία (%)	< 5.000 € % (N=30)	5.000-10.000 € % (N=65)	10.000-15.000 € % (N=32)	15.000-20.000 € % (N=65)	> 20.000 € % (N=53)	Σύνολο % (N=245)
Μανταμάδος (N=59)	10,0	5,1	47,5	22,0	25,4	0,0	100,0
Νιγρίτα (N=56)	14,3	0,0	0,0	5,4	50,0	44,6	100,0
Χαιρώνεια (N=50)	26,0	2,0	8,0	8,0	26,0	56,0	100,0
Ξηροβούνι (N=80)	41,3	32,5	41,3	15,0	11,3	0,0	100,0
Σύνολο (N=245)	24,4	12,2	26,5	13,1	26,5	21,6	100,0

3. Συζήτηση και Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή, εξετάστηκαν οι στρατηγικές των αγροτικών νοικοκυριών σε τέσσερις περιοχές της Ελληνικής υπαίθρου με τη χρήση της τυπολογίας των πρακτικών ΠΛ που έχει αναπτυχθεί από τους van der Ploeg and Renting (2004). Τα ευρήματα φαίνεται να δείχνουν ότι τα αγροτικά νοικοκυριά διαμορφώνουν τις πρακτικές τους με βάση το τι είναι διαθέσιμο στην περιοχή, που φαίνεται να συμφωνεί με ευρήματα από άλλες εμπειρικές εργασίες στην Ελλάδα (Σαμαράς κ.α. 1995, Δαμιανάκος 2002; Σαφιλιού και Παπαδόπουλος 2004, Λουλούδης κ.α. 2004, Κίζος και Σπιλάνης 2004). Έτσι, αν υπάρχουν ευκαιρίες εκτός γεωργίας, τα περισσότερα νοικοκυριά επιδιώκουν την απόκτηση τέτοιων εισοδημάτων. Πάντα όμως υπάρχουν και 'επαγγελματίες' αγρότες, αλλά στην Ελλάδα η στενότητα των πόρων και των δομών είναι τέτοια ώστε να καθίσταται δυσκολότερη η 'αποκλειστική' ενασχόληση με τη γεωργία.

Σε σχέση με την τυπολογία των πρακτικών ΠΛ, τα ευρήματα δείχνουν ότι τα περισσότερα νοικοκυριά επιλέγουν πρακτικές «αναδιάρταξης», ουσιαστικά πολυδραστηριότητα των μελών τους. Οι λόγοι για αυτό το φαινόμενο είναι αρκετοί. Ένας από τους σημαντικότερους λόγους είναι ότι οι πρακτικές «εμβάθυνσης» και «διεύρυνσης» φαίνεται να συνδέονται με τη ζήτηση των προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται από κατοίκους σχετικά μεγάλων αστικών κέντρων. Καθώς στην Ελλάδα μόνο ένα μεγάλο αστικό κέντρο υπάρχει (της Αθήνας), οι περισσότερες από τις υπόλοιπες πόλεις είναι ακόμη σχετικά στενά συνδεδεμένες με την ύπαιθρο που τις περιβάλλει και η ζήτηση αυτή δεν είναι πολύ υψηλή. Ένας άλλος πολύ σημαντικός λόγος είναι ότι οι περισσότερες από τις πρακτικές «εμβάθυνσης» και «διεύρυνσης» είναι σχετικά νέες στην Ελλάδα, με εξαίρεση δραστηριότητες όπως η απευθείας πώληση προϊόντων σε «λαϊκές αγορές» ή λαμβάνουν χώρα σε επίπεδα όπου μεμονωμένοι παραγωγοί και νοικοκυριά δεν μπορούν εύκολα να συμμετάσχουν. Τέτοιες πρακτικές περιλαμβάνουν την αγροβιοτεχνία, την παροχή υπηρεσιών, την παραγωγή προϊόντων ονομασίας προέλευσης και ποιότητας. Συνήθως νομοθετικές (ως περιορισμοί λειτουργίας) και παραγωγικές (ως αναγκαιότητα παραγωγής σημαντικών ποσοτήτων πρώτων υλών και μεταποιημένων προϊόντων) προϋποθέσεις επιτρέπουν σε πολύ λίγα νοικοκυριά να επενδύσουν σε μια τέτοια δραστηριότητα, ενώ ταυτόχρονα η αγορά είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστική με ισχυρούς «παίκτες» να κυριαρχούν. Το γεγονός αυτό είναι αρνητικό για τα νοικοκυριά και τους μικρούς παραγωγούς και η λύση της λειτουργίας συνεταιρισμών ή ομάδων έχει αποδώσει ικανοποιητικά αποτελέσματα μόνο σε περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων που έχουν επιτύχει να αποφύγουν εσωτερικές δυσλειτουργίες, προβλήματα διαχείρισης και ανεπαρκή γνώση της αγοράς. Τίθεται ένα ερώτημα, αν τέτοιες πρακτικές θα πρέπει να θεωρούνται ως πρακτικές ΠΛ για τα νοικοκυριά και όχι για την περιοχή, το οποίο δεν μπορεί να απαντηθεί με τα ευρήματα της εργασίας αυτής.

Συμπερασματικά, το σημαντικότερο εύρημα αυτής της εργασίας είναι ότι οι ΠΛ πρακτικές των αγροτικών νοικοκυριών της Ελληνικής υπαίθρου είναι μια πραγματικότητα. Ο αριθμός των διαφορετικών πρακτικών μπορεί να είναι περιορισμένος σε σχέση με την τυπολογία που χρησιμοποιήθηκε ή με άλλες περιοχές της Ευρώπης, αλλά οι περιορισμένες αυτές σε αριθμό πρακτικές αφορούν πολύ μεγάλο ποσοστό των νοικοκυριών σε πολύ διαφορετικές περιοχές όσον αφορά στα χαρακτηριστικά της αγροτικής παραγωγής και της οικονομίας της περιοχής γενικότερα.

Βιβλιογραφία

Δαμιανάκος, Σ., 2002: Από τον Χωρικό στον Αγρότη: Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία Ανέναντι στην Παγκοσμιοποίηση. Εκδόσεις Εξάντας – ΕΚΚΕ, Αθήνα.

Ζακοπούλου, Ε., 1999: Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: Προς μια νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου. Στο Κασίμης Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα. ΕΚΚΕ και Πλέθρον, Αθήνα.

Κίζος, Θ. και Ι. Σπιλάνης, 2004: Στρατηγικές Επιβίωσης Αγροτικών Νοικοκυριών σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές (LFAs): Η Περίπτωση Της Λέσβου. Στο Γιδάρáκου Ι., Λ.

Καζακόπουλος και Α. Κουτσούρης (επιμ.) Η κοινωνία της υπαίθρου σε ένα μεταβαλλόμενο αγροτικό χώρο. ΕΤΑΓΡΟ, Αθήνα, σελ. 588-602.

Λουλούδης, Λ., Γ. Βλάχος, και Σ. Χριστόπουλος, 2004: Η δυναμική της τοπικής επιβίωσης στις ελληνικές λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Στο Σπιλάνης, Ι., Θ. Ιωσηφίδης, και Θ. Κίζος. (επιμ.) Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές. Gutenberg, Αθήνα.

Μωυσίδης, Α., 2001: Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου: σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Στο Μωυσίδης Α., Θ. Ανθοπούλου (επιμ.) Από τον Αγροτικό χώρο στην Ύπαιθρο Χώρα: Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα, Αθήνα, Gutenberg, σ. 53-102.

Σαμαράς, Γ., Δ. Δαμιανός, Χ. Κασίμης, Α. Μωυσίδης, και Μ. Ντεμούσης, 1995, Η Πολυασπασχόληση στον Αγροτικό Τομέα και η Αναπτυξιακή Πολιτική στην Ελλάδα. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών και Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Σαφιλιού, Κ. και Α. Γ. Παπαδόπουλος, 2004: Οι μικροί Γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα Επιβιώσουν και Πως. Gutenberg, Αθήνα.

CEC, 1999: Agriculture, Environment, Rural Development: Facts and Figures. CEC, Luxembourg.

Eikeland, S. and I. Lie, 1999: Pluriactivity in rural Norway. Journal of Rural Studies, 15(4), 405-415.

Evans, N., C. Morris and M. Winter, 2002: Conceptualizing agriculture: a critique of post-productivism as the new orthodoxy. Progress in Human Geography, 26(3), 313-332.

Gasson, R. and A. Errington, 1993: The farm family business. CAB International, Exeter.

Hadjimichalis, C. 2003: Imagining rurality in the new Europe and dilemmas for spatial policy. European Planning Studies, 11(2), 103-113.

Jervell, A., 1999: Changing patterns of family farming and pluriactivity. Sociologica Ruralis, 39, 100-116.

Kinsella, J., S. Wilson, F. de Jong. and H. Renting, 2000: Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and its Role in Rural Development. Sociologia Ruralis, 40(4), 481-496.

Losch, B. 2004: Debating the multifunctionality of agriculture: from trade negotiations to development policies by the South. Journal of Agrarian Change, 4(3), 336-360.

Marsden, T., 2003: The condition of rural sustainability. Van Gorcum, The Netherlands.

Marsden, T., J. Banks, H. Renting and J. D. Van Der Ploeg, 2001: The Road Towards Sustainable Rural Development: Issues Of Theory, Policy And Research Practice. Journal Of Environmental Policy And Planning, 22, 75-83.

Meert, H., G. van Huylbroeck, T. Vernimmen, M. Bourgeois and E. van Hecke, 2005: Farm household survival strategies and diversification on marginal farms. Journal of Rural Studies, 21(1), 81-97.

Murdoch, J. 2000: Networks – a paradigm of rural development? Journal of Rural Studies, 16, 407-419.

OECD, 2001: Multifunctionality: towards an analytical framework. OECD, Paris.

Renting, H., T. Marsden and J. Banks, 2003: Understanding alternative food networks:

exploring the role of short supply chains in rural development. *Environment and Planning A*, 35, 393-411.

Renting, H., H. Oostindie, C. Laurent, G. Brunori, A. Rossi, M. Charollais, D. Barjolle, S. Prestegard, A. Jervell, L. Granberg and M. Heinonen, 2005: Multifunctionality of Activities, Plurality of Identities and New Institutional Arrangements: Synthesis Report. Multagri Project WP4, D4.5. Available www.multagri.net, accessed 30/04/2007.

Sofer, M., 2001: Pluriactivity in the Moshav: family farming in Israel. *Journal of Rural Studies*, 17, 363-375.

Van der Ploeg, J.D. and H. Renting, 2004: Behind the redux: a rejoinder to David Goodman. *Sociologia Ruralis*, 44(2), 233-242.

Van der Ploeg, J.D., H. Renting, G. Brunori, K. Knickel, J. Mannion, T. Marsden, K. de Roest, E. Sevilla-Guzmán, and F. Ventura, 2000: **Rural development: from practices and policies towards theory**. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 391-408.

Wilson, G. A., 2001: From productivism to post-productivism... and back again? Exploring the unchanged natural and mental landscapes of European agriculture. *Transaction of the Institute of British Geographers*, 26, 77-102.